

Szövegingadozás Az ember tragédiájában

Az ember tragédiája száznál több kiadásának egyike se mentes nyomdahibáktól. A „sajtó ördöge” dolgozik, s néha egyetlen betűvel kellemetlen, sőt értelemrontó hibákat ejt. Így válik a Tragédia 13. sorában* dadogóvá az Úr mindjárt az 1863-as, második kiadásban, s a hiba bennmaradt az 1869-es, harmadik kiadásban is: „**Be** van **befejezve** a nagy mű, igen.” — Így lesz a Római szín — 1087. sor — **serény** gladiátorából **szerény** gladiátor, s az 1863-as kiadás e bosszantó nyomdahibája a következő Tragédia-kiadások tucatjában bújik meg makacsul. Benne van a héttagú népies kiadás-sorozat mindegyikében; bennmaradt az előkelő díszalbum-kiadás mind a hat tagjában. Hetven esztendőnek kellett eltelnie, míg 1933-ban egy lektor a hibát észrevette.

Az 1897-es, negyedik népies kiadásban — harmadik szín, 378. sor — váratlanul jelentkezett egy különös sajtóhiba: „De hogyha a **hálának** csatja mind Le is hullt rólam . . .” helyett! „De hogyha a **halálnak** csatja mind Le is hullt rólam . . .” Füst Milán a Nyugat 1923-as Madách-számában** írja: „. . . két álló hétig szüntelen törtem rajta a fejem, hogy (a sor) értelmét megállapítsam, — s hiába . . .” „. . . Végre is . . . komolyan megbetegedtem az erőfeszítéstől, — lázas lettem, kényszerű sírások gyötörtek . . .”

A „hála csatja” és a „halál csatja” aztán jónéhány következő kiadás során váltakozva jelenik meg. Itt tehát már nemcsak sajtóhibáról van szó, ez már — szövegingadozás.

Aminthogy tanulmányunk elsőrenden nem a Tragédia sajtóhibáival, hanem szövegingadozásaival kíván foglalkozni, — néhány jellemző példán

A Tragédia szövegingadozásai néha szándéktalan jellegűek, sajtóhiba-szerűek, máskor szándékoltak mondhatók, értelmező jellegűek. Vannak ezentúl felderíthetetlen eredetű szövegingadozások is.

1. Írásjel-eredetű szövegingadozás

A Tragédia utolsó sorát Madách a Kéziratban így hagyta ránk: „Mondottam ember: küzdj és bizva bizzál!”

Az első és második kiadás is így adja a szöveget. A harmadik kiadás kihagyja a „:”-t. Ez közönséges nyomdahiba. Egy sor következő kiadás a kettőspontot vesszővel pótolja: „Mondottam ember, küzdj és bizva bizzál!”

Aztán a vessző előreugrik az „ember” elé, és az olyan jelentős kiadásokban is, mint az 1933-as könyvnap kiadás, továbbá az Alexander- és Kardeván-féle magyarázatos kiadás, így jelenik meg az utolsó sor: „Mondottam, ember: küzdj és bizva bizzál!” 1948-ig ingadozik a vessző: hol ott van a „mondottam” után, hol hiányzik. 1948 óta a kiadások a Kézirat szerinti pontációt követik.

* Számozásunk az 1923-as Tolnai-féle első kritikai kiadásét követi.

** Emlékezés kétféle nevelőmről. Nyugat. 1923. II. 1. Ugyanez a cikk megtalálható Füst Milán Emlékezések és tanulmányok c. 1967-ben megjelent gyűjteményében is.

Az 1964-es centenáriumi Tragédia-rendezésben Major Tamás, aki az Úr hangját is adja, — érdekes módon — visszatér a „mondottam” és „ember” közötti vesszőhöz. Magnetofon-szalagra vettem Major Tamás szövegmondását: „Mondottam (itt kis szünetet tart, tehát vesszőt tesz, aztán emelt hangon, hangsúlyosan, mintegy rákiáltva, folytatja) **ember**; küzdj és bizva bizzál!”

S mivel fülünk az auditív ráhatást intenzívebben érzékeli, mint szemünk a vizuális ráhatást, Major sajátos hangsúlyozása érzékletesen győz meg arról, hogy a Tragédia utolsó sorában annak a bizonyos vesszőnek a betoldása egyáltalán nem mellékes, hanem árnyalja, sőt módosítja az értelmet.

Ha a „mondottam” ige után nincsen vessző, ahogy a Kéziratban és a Kézirathoz visszatérő új kiadásokban nincs, akkor a hangsúly az **igén** van: akármennyire nem tudod, Ádám, felejtetni azt a bizonyos véget, nincs vita, nincs alku. **megmondtam**: küzdj és bizva bizzál, ez: ultima ráció. Ha a „mondottam” után vesszőt teszünk, mint a régi kiadások, vagy a szövegmondásban Major Tamással a „mondottam” után megállunk, akkor a hangsúly átkerül az **emberre**. Az előbbi sorsszerűbb, az utóbbi aktivizálóbb.

2. Betűkiesésből származó szövegingadozás

Tipikus példája a Konstantinápolyi szín 1481. és 1496. sora
„Barátaim! népem fáradt, menhelyet kér,
Tán a kereszténység fővárosában
Nem kér hiába.” —

„S meztelábas ronda csöcselék...?
Keresztény-cinikus barátsereg.”

Madách tehát ebben a színben kétszer használja a „keresztény” megnevezést, mindkét helyen rosszaló, pejoratív értelemben. Tudnivaló, hogy Madách korában már köztudott volt a keresztény-keresztyén megjelölés különböztető értelme: keresztény a római katolikus, keresztyén a protestáns. Arany János gúnyosan írja: „A régi orthográfiai per: keresztény, vagy keresztyén, újra felmelegült. Mily szerencsétlenek azok a nemzetek, kik a **vallási** distanctiót nem tehetik **helyesírásban!** Kik a **Kreuz, croix, croce**-szal stb. semmi áron nem köthetik össze az általános **christian, chrétien, christianismo** elnevezést! Kivált a francia „Kretyen”-nek hangzik: horrendum! ty-vel!” Sz. F. 1861. 17. sz.

Altalam eddig fel nem derített módon a Tragédia első és második kiadásában a Kézirat mindkét „t”-je „ty”-vé változott. A harmadik kiadás az első esetben „keresztény”-t, a másodikban „keresztyén”-t közöl. Ettől kezdve a két szövegrész a legnagyobb változatosságban ingadozik. Hol ty-ty van, hol t-ty, hol ty-t, míg aztán a ma irányadó szövegnek számító 1958-as Helikon-díszkiadás — Révai József utószavával — visszatér a Kézirathoz, s mindkét helyen „keresztény”-t hoz. Annál érthetlenebb, hogy pl. az 1962-es — egyébként gyönyörű — zsebkkiadás megint t-ty-t szed. Ez van az 1964-es centenáriumi kiadásban is. Ingadozás a javából.

Pedig aligha tévedünk, ha azt állítjuk: mivel a keresztény-keresztyén megjelölés — egyébként ostoba — differenciáló jelentése már bizonyosan a költő előtt is ismert volt, Madách tollából a „keresztény” szó kétszeri pejoratív használata = miniatűr egyházkritika. Aki pedig a szót mindkét helyen, már az első kiadásban „keresztyén”-re változtatta (vajon ki lehetett? Arany János biztosan nem*) miniatűr ellenreformációval kontráztott vissza. Kor és körtünet.

3. Szóváltozából eredő szövegingadozás

Az ür-jelenet 3713-15 sora a Kéziratban így hangzik:

„Oh Lucifer! Vezess földemre vissza,
Hol oly sokat csatáztam hasztalan,
Csatázzam újra és boldog leszek.

Ugyanez az első kiadás szövege is. A második kiadásban szövegváltozás jelentkezik a 3714. sorban:

„... Vezess földemre vissza,
Ha oly sokat csatáztam hasztalan,
Csatázzam újra és boldog leszek!”

A változás érthetetlen. Gyűjteményem egyik elsőkiadású Tragédia-példánya pontosan feltünteti, hogy Madách milyen javításokat eszközölt az első kiadásban a második kiadás számára. A költő **nem javította** a Kézirat és az első kiadás „Hol” szavát „Ha”-ra. Miért is javított volna egy plasztikus, konkrét helyhatározót elvont, szintelen szóra? Mégis, harminc évnél tovább, rontott szöveggel jelennek meg a kiadások.

Aztán egy századvégi kiadás visszatér az eredeti szöveghez: „**Hol** oly sokat csatáztam...” Azt hinnők, hogy a Magyar Helikon 1958-as kiadása végleg rögzítette ezt a helyrehozott sort. De nem. Ugyanannak a Magyar Helikonnak 1966-os — egyébként gyönyörű — kiadása (Kass János illusztrálta) ismét visszatért a rontott szöveghez: „Ha...” Az 1964-es centenáriumi kiadás is így közli. Ezek után megint elburjánzik a Tragédia kiadásokban a „Ha”. S azóta a Tragédia majdnem húsz legújabb kiadásában az eredeti és helyes „**Hol** oly sokat csatáztam...” helyett „**Ha** oly sokat csatáztam...” olvasható. A Diákkönyvtár kiadásában és az Olcsó Könyvtár kiadásában is.

Ezt a szövegingadozást is meg kell szüntetni. Éspedig nemcsak a madáchi Kézirat iránti tiszteletből, hanem mert a „Hol” jobb, mint a „Ha”. Jelentős a különbség a „Hol” javára.

Nézzük mégegyszer az eredeti és variáns szöveget egymás mellett:

„Oh Lucifer! vezess földemre vissza,
Hol oly sokat csatáztam hasztalan,
Csatázzam újra és boldog leszek.”

* A kérdés megfjtésében legfeljebb az első kiadás korrektúrája igazíthatna el. Dr. Sáfrán Györgyi, a Magy. Tud. Akadémia tudományos főmunkatársa azonban — kérésre — arról értesített, hogy a korrektúra nincs meg.

„Oh Lucifer! vezess földemre vissza,
Ha oly sokat csatáztam hasztalan,
Csatázzam újra és boldog leszek.”

A variáns-szöveg **csak** azt fejezi ki, hogy Ádám hajlandó újrakezdeni a küzdelmet, **ha** az eddig hasztalan volt is; az eredeti szövegnek azonban az a nagy többlete, hogy Ádám a küzdelmet **ott** akarja újrakezdeni, **azon a helyen**, ahonnet elkíváncozott, s amelyet el is hagyott: „Oh, Lucifer! vezess **földemre vissza!**” Ádám belátja, hogy „a nagyvilágon e kívül nincsen számára hely.”

Sinkovits Imre, nyilván a rendezői példány nyomán, szintén a variáns-szöveget szokta mondani a Nemzeti színpadán. Levélben felhívtam figyelmét a két sor közötti értelmi különbségre. Azonnal válaszolt:

„... Köszönöm a szíves figyelmeztetést, s azóta így mondom! Valóban nagy különbség van a **ha**, vagy **hol!!** — között, s főleg nekünk!...”

4. Mondatkiesésből eredő szövegingadozás

A Párisi színben Danton szónoklatának hevében mond egy ilyen mondatot:

„Nem gondolok nevemmel, legyen átkos...”

Később, ugyancsak Danton, a marquis-val folytatott dialógusában ezt mondja:

„E guillotine is szinte hallgatózik.”

Madách kéziratában mindkét sor benne van.

Arany mindkét sort jóváhagyja, sőt az utóbbi sor mellé kék ceruzával keresztet tett, jelezve, hogy fontosnak tartja.

Érthetetlen, hogy ez a két jelentős és szép sor a Tragédia kiadásaiából — már az elsőből — mégis kimaradt. A tragédia első harmincöt kiadásának egyikében sem található meg ez a két jelentős sor.

Tolnai Vilmos aztán 1923-as, első kritikai Tragédia-kiadásában — vizsatérve a Kézirathoz — felvette a két sort és nyomatékosan felhívta azokra a figyelmet. Az előbbit 2163. b-vel, az utóbbit 2237. b-vel számoztatta. A kiadások azonban továbbra is a két sor nélkül jelennek meg.

Kardos Albert a harmincas években mindkét sort visszateszi a szöveg kézirati helyére. A kihagyás azonban tovább folytatódik, és a Tragédia kiadásaiából mindmáig hiányzik ez a két sor. Kár. Javasoljuk a vissza-helyezést. Nemcsak Madách Kézirata iránti kegyeletből, hanem, mert az eredeti a jobb.

Ez a — csupán néhány kiugró példán bemutatott — jelentős számú szövegingadozás is arra utal, hogy szükség volna egy új — elsősorban a Kézirathoz igazodó — szövegkritikai Tragédia-kiadásra. Az első szövegkritikai kiadás Tolnai Vilmosé 1923-ban. Ennek 1924-ben megjelent második, javított kiadása óta a Tragédiának szövegkritikai kiadása nem jelent meg.

Pedig Tolnai sem vett észre minden hibát. Sőt Arany János sem.*

* Arany János összes művel, XIII. 574. oldal.